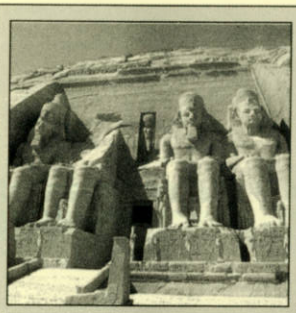
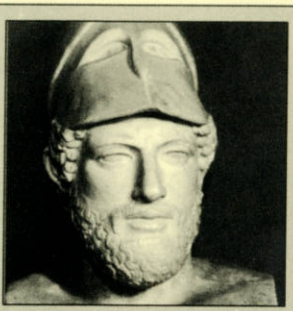
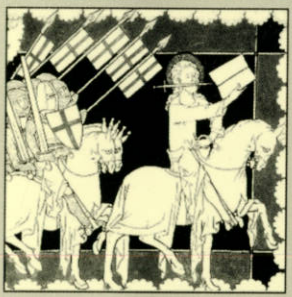
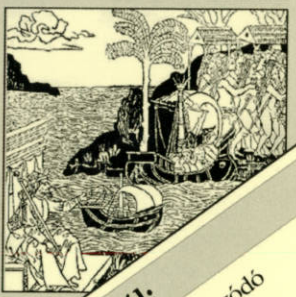
KLIÓ 2013/4

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomból:

Ellenszer „az egyház elhúzódó betegségére"

Romániai diákok a magyar forradalom idején

A római választási rendszer

13004
9 771216 296006

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: dr. Orosz István akadémikus, egyetemi tanár DE (elnök)
dr. Papp Imre akadémiai doktor, egyetemi tanár DE (főszerkesztő)
dr. Fodor Mihályné és dr. Reszler Gábor (szerkesztők).
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Postafiók 48.
Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: dr. Solymosi László akadémikus, egyetemi tanár, DE (elnök),
dr. Barta Róbert egyetemi docens, DE, dr. Bitskey István akadémikus,
egyetemi tanár, DE, dr. Györkös Attila egyetemi adjunktus, DE
és dr. Pete László tanszékvezető egyetemi docens, DE.

Megjelent
a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Kulturális Bizottsága,
Debrecen Megyei Jogú Város Kulturális Bizottsága,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézete,
valamint a Nyíregyházi Főiskola támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A KLIÓ az interneten is olvasható: http://www.c3.hu/~klio
e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu
erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

TARTALOM

Összefoglalás
Ronald Hyam: Értsük meg a Brit Birodalmat! (*Fodor Mihályné*) 3

Historiográfia
Karl Gunnar Presson: A történelmi gazdaságtan tükrében (*Káli Róbert*) 13
Emilio Gianni: Lektorálási (nem helyszíni) tudósítás egy ideológiai műhelyből (*Pankovits József*) 20

Művelődéstörténet
Silvano Montaldo (szerk.): Lombroso és a tudományok a XIX. századi Itáliában (*Kun Tibor*) 26
Jan Plamper: A történelem és az érzések – az érzelem történelme (*Eperjesi Zoltán*) 31

A rokontudományok köréből
Nótári Tamás: Tanulmányok az antik és a középkori jogtörténet és filológia tárgyköréből (*Szép Árpád Olivér*) 38
Michael J. Kruger: Egy hívő kánontörténész ellenszere „az egyház elhúzódó betegségére" (*Benke László*) 44
Rabindranath Tagore Continuatus (*Katona L. Endre*) 53

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetéből
Roman Holec: A Coburgok és Szlovákia (*Vesztróczy Zsolt*) 64
Sz. Sz. Beljakov: Lev Nyikolajevics Gumiljov (*Kurunczi Jenő*) 67
Johanna Granville: „Ha remélni bűn, mi mind bűnösök vagyunk" – Romániai diákok reakciói a magyar forradalomra és a szovjet beavatkozásra, 1956–1958 (*Danku Ágnes*) 72

Ókor
Morris Silver: Szerződéses rabszolgaság a római gazdaságban (*Takács Levente*) 80

Rachel Feig Vishnia: Új monográfia a római választási rendszerről (*Nótári Tamás*) 83

Kora újkor

Agusti Alcoberro: *Új Barcelona:* város a Duna mentén? (*Anderle Ádám*) 89

Újkor

Farley Grubb: Német bevándorlás és szerződéses szolgaság Amerikában, 1709–1920 (*Rakita Eszter*) 95

Jelenkor

Donald Sassoon: A szocializmus száz éve (*Jemnitz János*) 100

Cornelia Lüdecke – Colin Summerhayes: A harmadik birodalom az Antarktiszon. Az 1938–39-es német Antarktisz-expedíció (*Szalánczi József Krisztián*) 108

Giampaolo Borghello: 1968: egy lázadás dokumentumai (*Madarász Imre*) 113

Sönke Kunkel: Globalizáció, nemzetközi szervezetek és „globális kormányzás" között. Az 1960-as, 1970-es évek Észak–Dél konfliktusának rövid története (*Láposi Kristóf*) 116

Martha Brill Olcott: Tádzsikisztán nehéz fejlődési útja (*Lakatos Artur*) 124

Lektorálási (nem helyszíni) tudósítás egy ideológiai műhelyből

Genovában – e fontos ipari és tengeri kikötővárosban – hosszú évtizedek óta (1942/43-ra megy vissza az előtörténet) létezik egy önmagát kommunistának nevező és valló politikai mozgalom, amely azonban nem a jelző egykor hivatalos értelmében vállalja föl ipari és munkáskörnyezetének álmát (ábrándját?), álmának világnézetét, osztja eszméit, nem azonosítja magát a valaha a Szovjetunióban létezett és vele szövetséges kommunista pártokkal (az olasszal se), ezeket mint sztálinistákat elutasította és elutasítja, visszanyúl a klasszikus marxizmus Leninig vezető teóriájához és annak alapján folytatja szervezett keretek között kutatói, tanulmányozói tevékenységét a kapitalizmus, a munkásmozgalom történetére vonatkozóan, jelenteti meg rendszerességgel és tetemes számban kiadványait, havonta az újságformátumú periodikáját (Lotta comunista = Kommunista harc), illetve pártalakzatban működik, társadalmi akciókat szervez, szövetkezeteket tart életben a városban és környékén, ahogy ez egyébként a hagyományainak a részét képezi. Szakfolyóiratunk számára mindez aligha lehet „tudósítási" téma, ám következetes és szorgos kutatói és publikációs tevékenységük tartalmaz olyan információkat, melyekre érdemes figyelni, ugyanis a kapitalizmus időszakának gazdaság- és ipartörténeti kérdéseiben szakmai elmélyültségre tettek szert – nem véletlenül, mivel a kapitalizmus az ő ideológiai és politikai ellenfelük, alapos vizsgálatnak vetik alá, mert diadalmaskodni készülnek vele szemben. Nekigyürkőznek a munkának és az ellenfélnek is, mintha mi sem történt volna az elmúlt évtizedekben, a kapitalizmus különböző összefüggéseinek, kiemelt helyen a történetieknek minél szélesebb körű megismerésére törekszenek, eredményeik nem elvetendők.

Első példánk erre a tudományos szempontból pozitív viszonyulásra *Emilio Gianni* könyve. A cím a XIX. századvégi munkásmozgalom történetére utal, de a kor gazdasági és szociális problematikáját szintén gazdag tényanyaggal illusztrálja, kritikusan hatolva a szakirodalmi előzményekbe, így éri el, hogy olvasójával felfedezteti a kor társadalmi-politikai feltételeit,

melyek között megszületett az olasz munkásmozgalom modern pártjának – a szocialista pártnak – az elődje, az Olasz Munkás Párt 1882-ben Milánóban, az olasz iparosodás és gazdasági élet fellegvárában. (A szocialista párt születési dátuma 1892.) Gianni és forrásai szerint (többek között Volker Hunecke: Munkásosztály és ipari forradalom Milánóban 1859–1892, Bologna, 1982.) 1881-ben Milánóban az aktív lakosság megközelítette a 200 ezer főt, ennek 47,8 százaléka (szám szerint 92 087-en) az iparban dolgozott, a mezőgazdasági munkások aránya 5,6 százalék, viszont meglepően magas a harmadik szektor 46,1 százaléka, ami kb. 89 ezer embert jelentett, de közülük 40 ezren magánházaknál háztartási alkalmazottak, kiknek társadalmi helyzete, státusza nyilvánvalóan csak statisztikailag azonos a harmadik szektorban elkönyvelt pénzintézeti tisztviselőkkel, szabadfoglalkozású értelmiségiekkel, közalkalmazottakkal vagy a kereskedőkkel és szállodásokkal, olyannyira, hogy nagyon is szolidárisak voltak a munkások megmozdulásaival, tüntetéseikkel és (tiltott) sztrájkjaikkal. Minden esetre jól látható a vegyes szociológiai képlet, amely az olasz munkásmozgalmat egyébként kezdettől fogva rászorította a nyitottságra, az együttműködések keresésére más társadalmi kategóriákkal. A magán háztartásokban foglalkoztatottakon kívül a kereskedelmi segédmunkások, különféle szolgáltatások dolgozói, annak ellenére, hogy nem a törzsökös munkássághoz tartoztak, társadalmi helyzetüket, anyagi juttatásaikat tekintve ösztönösen odasorolták magukat, és a munkásmozgalomban is ugyanilyen ösztönösséggel befogadták őket, mivel fogalmuk sem lehetett még a modern „politológiailag" kidolgozott szövetségpolitikai koncepciókról. A milánói szociológiai képlet különben nem egyedi Itáliában, a harmadik szektor terjedelmessége általában jellemző a nagyvárosokra, ami magyarázatul szolgálhat arra, hogy az olasz politikai élet egyik sajátossága, a nagyipari munkások és a városi középosztályok közötti kötelék és egymásra utaltság történelmileg alakult ki, és megfelelő történeti előzmények után meghatározó elem az olasz politikában. Kezdetben mindennek – tapasztalatok és próbatételek híján – csak a nyomai látszanak és csak halvány jeleit mutatja az összefogás.

A korai olasz iparosodás másik sajátossága a struktúra változatossága, és nem véletlenül – a fentiekből is következően – szoros kapcsolata a könnyűipar és a szolgáltatások szükségleteivel. Az 1881-es adatok szerint a milánói ipar vezető ágazata a ruhagyártás (közel 30 ezer embert foglalkoztatva), második helyen áll a fémkohászat 10259 fővel, majd követi ezeket sorrendben a textilipar, a fafeldolgozás, a bőr-szakma, az élelmiszeripar, az építőipar, a nyomdászat, a nemes- és egyéb fémek feldolgozása, a papíripar, a vegyipar, a gumiipar stb. Az ipari szerkezetben, az egyes üzemek méretében vissza-

tükröződnek az ágazati dimenziók, a manufakturális kisipar szóródásai és ezek leképezik a munkásmozgalmi szerveződés aspektusait, bonyolult szerteágazó aprómunkát követelő erőfeszítéseit. 1881 és 1891 között az ipari fejlődés minőségi változáson ment át, az új műszaki eljárások, a gépesített technikák megjelenése néhány százalékos arányeltolódást eredményezett a munkásság gyarapodására és a harmadik szektor csökkenésére, ám ez nem javította a munkásszervezkedések feltételeit, változatlanul jelentős a szétaprózottság, a tőkés nagyipari koncentráció pillanatnyi hiánya. A változó szakmai követelmények, a gépesítéshez való alkalmazkodás a korábbi munkás-erényeket, a szaktudás egyes, az alkotó fantázián és a kézműves, kisipari előéleten nyugvó elemeit részben kiiktatják, új típusú konkurenciát teremtenek az iparosodásnak köszönhető nagy felvevő képességű munkaerőpiacon, szembeállítanak egymással régi és új munkásokat, fiatalokat és a korábbi kézműves technikákhoz szokott idősebbeket, helybéli milánóiakat és környéki, az iparban szerencsét próbáló betelepülőket, előzőleg földművelőket. Főként a munkabérekre káros konkurencia, a munkásosztályon belüli szociális feszültségek méregfogát a munkások pártjának, öntudatra ébredő tagjaiknak kell kihúznia. (Gianni száz oldalt kitevő terjedelemben, könyvének mellékletében ismerteti a munkások pártja vezetőinek és aktivistáinak életrajzi adatait, ezzel is érzékeltetve a párt erejét, szervezettségét.)

Kihagyhatatlan fejezetek Gianni vizsgálódásában a korabeli nyomorúságos munkakörülmények, a 12 órás vagy azt meghaladó munkaidő, a keményen és becsülettel elvégzett munkáért járó éhbér, a női és gyermekmunka hatványozott profitorientált kizsigerelése. Szerzőnk által idézett fél-anarchista, fél-szocialista szinte elfelejtett szociológus, amolyan oknyomozó újságíró *Paolo Valera* (1850–1926) írt szívbemarkolóan a munkáslét akkori viszonyairól. 1901-ben kiadott könyvében (La Folla = A tömeg) képzelt párbeszédet konstruál a napi két lírát kereső asztalossal, valamint az őt lebúj-étkezdében kiszolgáló pincérnővel. Valera kérdése: mennyit költenek az asztalosok és a hozzájuk hasonlók napi ellátásukra? Az összeszámolt fillérekből kiderül, napi kerestük háromnegyed részéből táplálkoznak – igaz: naponta háromszor, de – akkor még nem szóltunk a lakhatási rezsijükről (!). Megkérdezi Valera őket: „miért nem sztrájkoltok? Hogy börtönbe zárjanak – válaszolják viszontkérdezve –, vagy hogy munka helyett az utcán sétálgassunk? De eljön az idő, amikor ütni fog az igazság órája, mert ez a szégyen nem tarthat a végtelenségig."

A sztrájkot Giuseppe Zanardelli – 1881–83-as évek igazságügyi minisztere – betiltotta. Törvényének egyik paragrafusa a munka beszüntetését „köznyugalom elleni vétségnek" határozta meg, egy másik paragrafus

a sztrájkolót „kártevőnek" bélyegezte, s persze tilos volt a közrend megzavarása is. Gianni fogalmazásában a kizsákmányolás törvényerőre emelt szabadságot élvezett. A legkisebb munkahelyi „fegyelmezetlenség" – a mellékhelyiségek többszöri látogatása, lélegzetvételnyi pihentető bámészkodás az ablakokon keresztül – a fizetés drasztikus megkurtítását vonta maga után, súlyosabb esetekben az elbocsájtást. Az egyik üzemben dolgozó munkásnőknek nem lett volna szabad napjában kétszer kitekinteni az ablakon, másodjára rajtakapva könnyelműségüket a bérük bánta. Szerencsétleneknek ez lett volna a kisebbik bajuk. Egyes „gyilkos szakmákban" – vegyi üzemekben, egészségkárosító vegyi anyagokat használó mosodákban, tisztítókban (pl. márványtisztítás) – rövid időn belül elhasználták egészségüket és fölélték munkaerejüket, mivel nap mint nap lúgos maróhatású tisztítószerrel teli kádakban kénytelenek matatni, e vegyi anyaggal szoros kapcsolatban tönkremegy a bőrük, a tüdejük, hullik a hajuk. Az országos átlagnál a nők Milánóban kevesebben házasodtak és kevesebbet szültek, ellenben sokan közülük a megaláztatások, diszkriminációk ellen (fizetésük alacsonyabb a férfiakénál, ki vannak téve a „főbbség" szexuális zaklatásainak) a még embertelenebb prostitúcióba menekültek. Különösen gyakori jelenség volt ez varrónők, a pincérnők, a mosodások esetében, akik a dohányipari, vegyipari, gumiipari, ruházati és textilipari, kerámiai szakmákban dolgozó társaikkal elnőiesítettek egész iparágakat. N. B. A foglalkoztatottak 41 százaléka nő volt 1881-ben. Nem kevésbé sanyarú sors jutott a fiatalkorú dolgozóknak, azaz a gyermek-munkásoknak. Még az olasz állami egység létrejötte előtti osztrák kormányzat 1843-as törvénye állított föl néhány szabályt: megtiltotta például a 9 éven aluli gyermekek dolgoztatását. (Óriási! Nem?). Másfél évtizeddel később „tökélesedett" a törvényhozás: érvényben maradt a kilenc éves korhatár, viszont tíz év fölött már mehettek a föld alá, bányákba dolgozni a gyerekek, az éjszakai munka megengedett lett 12 év fölött, 15 éves kortól pedig veszélyes és egészségtelen munkát is végezhettek. Újabb húsz év telt el, amikor nem más, mint Francesco Saverio Nitti – liberális politikus, később miniszterelnök – élesen bírálta azokat az iparosokat, vállalkozókat, akik nem tartják be a fenti törvényeket sem, miközben a fiatalkorú munkaerő védelmére új szabályozást sürgetett. Elképzelhetők a gyermekek generációit sújtó gátlástalan visszaélések és önkényeskedések, melyekben tetszelgőn és büntetlenül kitűntek az olasz ipar nagyhatalmú urai. Valera írt „szegény gyerkőcökről, akiket reggeltől estig le-föl futtattak felügyelőik a lépcsőkön malteros vödrökkel a vállukon, folyvást nógatva őket és biz' baj származott abból, ha megálltak levegőt venni egy-egy pillanatra."

Gianni nem csak vitriolba mártott tollal kritizálja a visszásságokat és nem csak az ipari fejlődésért a munkásosztállyal fizettetett nagy árat mérte meg élesen értő szemmel, elismeri a milánói burzsoázia vállalkozó szellemének, tehetségének és találékonyságának megannyi eredményét, nem különben a gazdasági és iparfejlődést. A politikai elismerést sem tagadja meg a fejlődést pártfogoló milánói városvezetéstől, dicséri annak erényeit és rátermettségét az adminisztratív eszközök használatában, a város gazdasági manegementjének kiformálásában. Családtörténeteken pásztázva bemutatja a Pirelli, Bocconi és más kevésbé ismert dinasztiák sikeres pályafutását. Giovanni Battista Pirelli több vállalkozásban is érdekelt, míg a neve alatti gumigyártás a világhírig repítette. Ferdinando Bocconi és Luigi Bocconi egyszerű mozgó-árus apjuk (Roberto) nyomdokát követve Milánóban, francia mintára nagy kereskedelmi központot (centert) nyitottak. (Ma Milánóban egyetem viseli a Bocconi nevet, amely az élvonalbeli közgazdászokat képezi.) Rajtuk kívül számtalan iparos, gyáros, szakember adta hozzájárulását Milánó városának, az egész olasz ipar hírnevének emelkedéséhez. Milánó mellett ugyanis az egész régió kiemelkedő teljesítményt produkált, s ha ma valakinek módjában van egy fapados járattal elrepülnie Bergamóba, hogy onnan autóbusszal átmenjen Milánóba (ez a leggazdaságosabb megoldás), akkor a sztráda ötven kilométeres szakaszán a két város között egyadta összefüggő, üzemcsarnokok láncolatából álló ipari parkot szemlélhet, amelynek a rádiuszát képzeletben kitágíthatja a szélrózsa minden irányába még ötven-ötven kilométerrel, és akkor nem mondtunk sokat. A látvány történeti megértéséhez jó szívvel ajánlható Emilio Gianni könyve, amelyből ugyanakkor az olvasó megismerheti a milánói munkásmozgalom kezdeteit, megismerheti annak vezetőit, akik helytállva a munkában partnerei tudtak lenni a nagytekintélyű északi vállalkozói-munkáltatói osztálynak, nem egyszer ügyesen képviselve saját osztályuk érdekeit a szakszervezeti harcokban, a tárgyalóasztalnál, a közéletben. Mint írtuk fentebb az Olasz Munkás Párt a szocialista párt elődje, és már ennek a pártnak a képviseletében Luigi Majno diadalmaskodott az 1900. júniusi választásokon Giuseppe Colombo fölött, aki pedig a milánói és lombardiai iparosodás „atyja" volt, egyike azoknak, akik igen sokat tettek előbb újságíróként, később városi tanácsnokként, majd miniszterként városuk haladásáért. Különösen jelentős volt Colombo támogatása a fiatal szakmunkások képzésében, több új iparág (elektrotechnika, mechanika stb.) a szakképzés megalapozásának köszönhette elterjedését.

A másik példa, amiért ezt az ideológiai műhelyt kiválasztottuk, magyar vonatkozásban is ráirányította a figyelmünket. A Lotta comunista 2013. januári számában Franco Palumberi a holland újságíró, Paul Schilperoord

2012-ben megjelent könyvéről (Josef Ganz the jewish engineer behind Hitler's Volkswagen, New York RVP Publishers, 2012. 408. o.) szólva a „bogárhátú" gépkocsi megszületése kapcsán a magyar-zsidó mérnök közreműködéséről ír, állítva, hogy Ganz nélkül a „bogárhátú" projektje nem valósult volna meg. A holland újságíró a *Motor-Kritik* folyóirat 1920-as és 1930-as évek évfolyamainak számai, a müncheni Német Múzeum archív anyagainak alapján tárta fel Ferdinand Porsche és teamjének, köztük Ganznak a nevezetes gépkocsi típus létrehozásában kifejtett munkáját, jóllehet Ganz közvetetten – írásaival és tanulmányaival – vett rész a csapat tevékenységében, majd zsidó származása miatt emigrálnia kellett Németországból és műszaki elképzeléseit nem realizálhatta közvetlenül. A történetet sorjában előadva fény derül a bonyodalmakra. Ganz 1898-ban született Budapesten, a család 1916-ban költözött Németországba, felvették a német állampolgárságot. Az ifjú Ganz frankfurti tanulmányok után a bécsi Technische Hochschule növendéke abban az időszakban, amikor Ausztria az autóipari technológiák világszintű központja. Az első világháborúban Ganz a német haditengerészet katonája és barátságot köt Michael Max Munkkal, az aerodinamika úttörőjével, együtt dolgoznak és kifejlesztik a szélalagutat, tanulmányozzák az aerodinamikai jelenségeket. A háború után Darmstadtban gépészmérnöki tanulmányokat folytat. 1921 szeptemberében Berlinben autók kiállításán meglátván Edmund Rumpler cseppalakú modelljét (Tropfenwagen), megfogan benne a gondolat egy forradalmi jellegű kisebb változatra, amiből tulajdonképpeni bogárhátú („cserebogár") Volkswagen végül gyártásra került, ám addig sok víz folyt le különböző folyamokban. A '20-as években érlelődött az eredeti gondolat Ganz fejében, de másutt is: a Tatra Műveknél, emiatt azután bonyodalmak keletkeztek. 1926 tavaszán a *Motor und Sport* lapban Ganz hosszú cikket írt a kis autó-féle elgondolásáról és a publikációval megalapozta hírnevét az automobil szakmában. 1929 januárjában már mint a *Motor-Kritik* főszerkesztője részletesen megírta a kis autóra vonatkozó tervezetét, amely megfelelt a „bogárhátú" műszaki sajátosságainak. 1932-ben a Standard Fahrzeugfabrik megvásárolta Ganztól a kis autó fejlesztésének és gyártásának licencét és elkészült a Standard Superior. Ezt kiállították a berlini autószalonban, ahol Göring és Goebbels is szemügyre vették, majd a gyártó üzem igazgatója, Wilhelm Gutbrod magának Hitlernek magyarázta el az autó műszaki és gazdasági jelentőségének mibenlétét, aki azonban a Volkswagennek nevezett végleges formában megvalósult típus előállítására nem a zsidó Ganznak, hanem Porschénak adott megbízást. Ganz közben (1934-ben) svájci nyaralásából nem is tért vissza Németországba. A háború után Franciaországban dolgozott, és 1951-ben

Ausztráliába került, a General Motors ottani leányvállalatához, míg nem 1958-ban a Volkswagen Művek akkori igazgatója, Heinz Heinrich Nordhoff – Ganzot jól ismerő szakember-vezető – a nagysikerű autóról tartott előadásában Porsche mellett Ganz érdemeit is elismerte. Palumberi idézi a beszéd Ganzra vonatkozó részét: „Sok fiatal mérnök, különösen Németországban szembenéztek a kihívással, sarkalta őket Josef Ganz a „Motor-Kritik" szerkesztője. Ganz metsző iróniával támadta a régi automobil társaságokat, és egy misszionárius égő meggyőződésével vívott keresztes hadjáratot az új gondolatért." A Ganznak kijáró német állami kitüntetés sajnos nem jutott ki neki életében. Feltételezések szerint az átélt izgalmak (emigráció, egyedül Porsche sütkérezése a sikerben) hatására elszenvedett infarktusok véget vetettek életének, 1967-ben meghalt.

(A történethez tartozik, hogy a Tatra Művek beperelte a Volkswagent a „bogárhátúért", mivel magának is részt követelt a típus kifejlesztésében, azonban keresetét elutasították. Ganz tervei ugyanis nem a Tatránál, a német gyárnál kötöttek ki.)

A Lotta comunista rendszeresen közöl érdekesebbnél érdekesebb ipar-és gazdaságtörténeti írásokat.

Emilio Gianni: Dal radicalismo borghese al socialismo operaista (A polgári radikalizmustól a munkás szocializmusig) Edizioni PANTAREI, Milano, 2012. 7–447. o.

Pankovits József